

А. В. АНДРУШКО

ДО ПИТАННЯ ПРО ВІКТИМНІСТЬ ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ

Рассматривается проблема виктимности жертв пожилого возраста. Подчеркивается, что вследствие трансформации демографической структуры общества, количество преступлений, совершаемых против этой категории лиц будет возрастать. На основании анализа материалов судебной практики разработан виктимологический портрет жертвы пожилого возраста.

The article considers the problems of victimity of old aged persons. It is emphasized in the article that the transformation of the demographic structure of society will result in the increased number of crimes committed towards such persons. Victimological portrait of an old aged victim is designed on the basis of judicial practice materials.

Актуальність дослідження злочинності щодо осіб похилого віку обумовлена зростанням кількості злочинів, вчинюваних щодо вказаної категорії осіб. Так, якщо у 2001 р. проти осіб похилого віку було скоєно 9,8 % від загальної кількості злочинів, то у 2007 р. їх кількість зросла до 12,9 %. При цьому слід враховувати порівняно невелику частку осіб похилого віку у структурі суспільства (близько 25 %), а також підвищену латентність таких злочинів, що зумовлена низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників. Видається, що у зв'язку із старінням населення кількість таких злочинів зростатиме й надалі.

Спеціального дослідження, на нашу думку, потребують характерні риси особи жертви похилого віку, з'ясування яких дасть змогу зрозуміти причини злочинності щодо цих осіб, дасть змогу розробити конкретні профілактичні заходи.

Проблемам віктимології – вчення про жертву злочину – було присвячено наукові доробки таких дослідників, як: Ю.М. Антонян, В.В. Васинович, Г. Гентіг, П.С. Дагель, О.М. Джуца, А.І. Долгова, А.П. Закалюк, В.Є. Квашиш, О.М. Костенко, Н.Ф. Кузнецова, І.Г. Куц, В.С. Мінська, Є.М. Моїсєєв, Г.І. Піщенко, В.І. Полушинський, Д.В. Рівман, Е.Л. Сидоренко, В.О. Туляков, І.А. Фаргієв, Л.В. Франк, В.С. Христенко та ін. Водночас доводиться констатувати, що комплексні дослідження, присвячені вивченню жертв похилого віку, у вітчизняній науці практично відсутні.

У літературі відзначається, що похилий вік, пов'язаний із ослабленням фізичної сили, може виступати за певних умов обставиною, що активізує злочинний намір людини¹. Справді, саме фізична слабкість осіб похилого та старечого віку,

їх безпорадність є тим віктимним фактором, що здатен спонукати до вчинення щодо них злочину. Певне віктимне значення має також погіршення гостроти слуху та зору, зменшення рухових функцій тощо. Однак слід наголосити, що такою ж обставиною є й різного роду зміни в психіці старіючої особи. Нам видається, що останні мають не менше віктимне значення. Особливо ж це стосується злочинів, що вчиняються щодо осіб похилого віку у сімейно-побутовій сфері.

В силу психофізіологічних змін особа похилого віку часто стає більш егоцентричною, дратівливою, набуває безпосередності, скупості (іноді й дріб'язковості), педантизму, підозрливості, впертості та багатьох інших якостей. Зрозуміло, що ці риси здатні провокувати конфлікти, протиправну поведінку з боку оточуючих. Не випадково більшість убивств та тілесних ушкоджень, заподіяних особам похилого віку, мають місце в сімейно-побутовій сфері, де соціальне життя з «важкими» стариками є найскладнішим через певну замкнутість середовища. І якщо у благополучних родинах такі випадки досить рідкісні, то у сім'ях, де стосунки між найближчими родичами й раніше не були зразковими, конфлікти (в тому числі й такі, що закінчуються вчиненням злочину) є звичним явищем. Особливо ж якщо їх живильним джерелом є не лише психофізіологічні зміни, що відбуваються в старості та небажання молодшого покоління йти на певні поступки, а й пристрасть до алкоголю. Особливу роль останнього як важливого кримінального фактора переоцінити складно. Ілюстрацією до сказаного може бути випадок у с. Коси на Буковині. Під час сварки, не бажаючи поступитися 86-річній матері, 53-річний син, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, заподіяв їй тілесні ушкодження, від яких старенька померла. В ході слідства було встановлено, що сімейно-побутові конфлікти виникали між ними часто, потерпіла мала «складний» характер, а чоловік зловживав алкоголем.

Потрібно розуміти, що особи похилого віку – жертви сімейно-побутових конфліктів досить часто й раніше не були «ангелами». Різноманітні ж набуті психічні розлади здатні накладатися на наявну особистісну специфіку, вносити у поведінку суттєві корективи, загострюючи, оголюючи ті індивідуальні риси, які існували раніше. Їхня десоціалізація могла тривати упродовж досить довгого часу, звичним явищем могли бути й домашні конфлікти. Водночас такі вікові зміни, як непоступливість, небажання відійти від звичного стереотипу, підвищена образливість та ригідність, зрештою відіграли свою негативну, інколи фатальну, роль. Таким чином, підвищена віктимність осіб похилого віку зумовлена їх фізичними та психологічними особливостями. При цьому їх віктимна поведінка може бути як нейтральною, так і негативною (провокуючою).

Авторитетні російські віктимологи Д.В. Рівман та В.С. Устинов наголошують на тому, що «найбільш віктимні, так би мовити, полюси вікових груп: неповнолітні та особи похилого віку»². Зазначене підтверджується й результатами дослідження вітчизняної правозастосовної практики. Так, проведене професорами О.М. Джужею та Є.М. Моїсеевим вивчення 107 кримінальних справ, за якими було засуджено 148 осіб, показало, що з них засуджено за: корисливі злочини – 51 особа (34,5 %); вбивства – 49 осіб (33,1 %); злочини проти здоров'я – 23 особи (15,5 %); хуліганство – 17 осіб (11,5 %); статеві злочини – 5 осіб (3,4 %); порушення правил безпеки руху – 3 особи (2,0 %). Від цих злочинних посягань потерпіли 180 осіб, із них: похилого віку (понад 60 років) – 110, що становить 61,1 %; малолітніх та неповнолітніх – 64 особи (35,6 %) ³. Такі дані, безумовно, вражають. Хоча, слід зазначити, існують й інші показники вікової структури по-

терпілих. Зокрема, О.М. Костенко пише: «Індекс віктимізації найвищий серед вікових груп від 20 до 49 років, тобто найактивнішої частини населення. Найменшу вікову групу становлять особи похилого віку – 19,2 %. Злочини стосовно цих осіб вчинювалися частіше внаслідок конфліктів побутового характеру»⁴.

Аналогічне вивчення нами 400 кримінальних справ, за якими було засуджено 474 особи, засвідчило, що від вчинених ними злочинів потерпіли 453 особи, із них 59 людей похилого віку (13 %) та 41 неповнолітній (9 %). Водночас, як було наголошено вище, кількість потерпілих осіб похилого віку щороку демонструє тенденцію до збільшення.

Існує також статистика вікової структури потерпілих від злочинів, вчинених в сімейно-побутовій сфері. Так, за даними І.Г. Куца, кожний десятий (10,2 %) такий злочин було вчинено щодо неповнолітніх членів сім'ї, з них у 53,3 % випадків – стосовно малолітніх (до 14 років); 11,6 % – щодо членів сім'ї віком 51–60 років; а майже кожен сьомий (13,6 %) – щодо осіб віком 61 рік і старше»⁵.

Такі дані не можуть не насторожувати. Як бачимо, особи похилого віку стають жертвами сімейно-побутових злочинів частіше, ніж діти. Проблема домашнього насилля щодо осіб похилого віку стоїть дуже гостро. Водночас доводиться констатувати, що у нашому суспільстві про це не прийнято говорити вголос. Відомо, зокрема, що у більшості досліджень, присвячених аналізу проблем домашнього насилля, йдеться лише про насилля щодо жінок та дітей. Про стариків найчастіше не згадується. Про справжні масштаби домашнього насилля щодо старих говорити складно. Даремно сумніватися, що більшість таких випадків залишаються латентними. Особливо ж це стосується сільської місцевості, де подібні діяння залишаються маловідомими правоохоронним органам з огляду на замкнутість середовища, певну соціальну ізоляцію осіб похилого віку⁶.

Зрозуміло, що будь-яке насилля щодо осіб похилого віку є особливо небезпечним, позаяк можливості захисту останніх мінімальні, а наслідки злочинних посягань для вказаної категорії осіб можуть бути набагато тяжчими через їх підвищену уразливість.

Порівняно нещодавно віктимність стала розглядатися не тільки як здатність особи стати жертвою злочину, а й значно ширше – як здатність стати жертвою не лише злочину, а й інших соціальних (війна, голод) та природних явищ (землетрус, повінь тощо)⁷. Слід підтримати думку А.П. Закалюка, який наголошує, що «у цьому контексті є підстави відзначити масову віктимізацію населення через недбалу, помилкову політику влади»⁸. Очевидно, це насамперед стосується досліджуваної нами категорії осіб. Порівнюючи наведені вище показники, які стосуються злочинних посягань щодо осіб похилого віку та неповнолітніх, яких у нашому суспільстві приблизно рівні пропорції, можна стверджувати, що права й інтереси дітей мають надійніший захист, ніж осіб похилого віку. Останні, як правило, перебувають у скрутному матеріальному становищі. До цього додаються самотність та проблеми із здоров'ям. Держава фактично самоусунулася від вирішення нагальних соціально-економічних питань, розв'язання яких дало б змогу забезпечити елементарні потреби старих людей.

Негайного перегляду потребує й позиція законодавця, яка нині спрямована на гуманізацію репресивної системи, на захист прав і законних інтересів підсудного та явно недостатню увагу приділяє потерпілим, з-поміж яких найуразливіші категорії населення – діти, інваліди, люди похилого віку. Буває, що в матеріалах кримінальних справ відсутня бодай якась соціально-демографічна інформація про потерпілого, складно іноді знайти й вказівку на його вік.

Кращого бажає й ефективність роботи слідчих, вдосконалення потребує ведення кримінальної статистики. У цьому контексті варто підтримати Е.Л. Сидоренко, яка зазначає, що «в сучасній кримінальній статистиці майже забуті потерпілі від злочинів. У цьому питанні практика суттєво відстає від науки»⁹. Наголосимо, що навіть убивства старих часто залишаються нерозкритими: і заяви про них не поступають, і клопотати про просування справи нікому.

Слід погодитися з російським криминологом С.М. Абельцевим, який пише: «Держава та її правоохоронні органи займають щодо жертви досить дивну позицію – вони таврують її. Того, хто порушив кримінальний закон, таврують як злочинця, а до жертви ставляться з недовірою, жалем або злорадством. За такого ставлення вона може зазнати повторного посягання, злочинці бачать і розуміють, що потерпілих ніхто не захищає. На страждання жертви держава та її правоохоронні органи дивляться байдуже»¹⁰.

Значний інтерес становить питання про взаємовідносини потерпілих осіб похилого віку із злочинцями: 33 % перебували у родинних стосунках між собою, 49 % потерпілих знаходились у приятельських відносинах або були знайомі з винними, і лише 18 % потерпілих не були знайомі з винними.

Отже, найчастіше злочини щодо осіб похилого віку вчиняють особи, які були знайомі з потерпілими. Причому матеріали справ засвідчують, що знайомство може бути різним: друзі, приятелі, сусіди тощо. Всіх їх об'єднує те, що вони знали про вік потерпілих, про стан їхнього здоров'я і вчинили злочин, зважаючи на це, усвідомлюючи, що опір жертви буде мінімальним. Тим більше зазначене стоїть на рідичів, котрі, як ніхто інший, знають про фізичний стан потенційної жертви. Саме похилий, а тим більше старечий, вік особи стає вирішальним аргументом при виборі: вчиняти злочин чи ні.

Це підтверджується конкретними матеріалами судової практики. При вчиненні щодо осіб похилого віку суспільно небезпечних діянь корисливої спрямованості злочинцям найчастіше вдавалося пожитися невеликою сумою грошей, нехитрими продуктами, дешевими господарськими речами. Цілком очевидно, що вирішальним у формуванні мотивації таких діянь був не предмет злочину, а чітке усвідомлення легкого способу пожитися. Ілюстрацією може бути випадок у м. Могилів-Подільському Вінницької області. У своєму помешканні була знайдена мертвою 76-річна пенсіонерка. За вчинення убивства був затриманий 22-річний онук подруги загиблої, який раніше вже притягувався до кримінальної відповідальності за розбій. Зловмиснику вдалося заволодіти невеликою сумою грошей (1500 грн.), що їх жінка відклала на «чорний день».

При цьому, однак, не слід забувати, що саме особи похилого віку чи не найчастіше стають жертвами злочинів у сфері ринку житла. Факторами їхньої віктимності у таких випадках, на нашу думку, є насамперед самотність, вади здоров'я та підвищена довірливість. Це іноді робить осіб похилого віку легкою «здобичю» злочинців. Останні, прагнучи шляхом обману заволодіти житлом осіб похилого віку, підписують з ними неправомірні договори купівлі-продажу, дарування або довічного їх утримання, вдаються до інших дій, не зупиняються інколи й перед убивством. Як приклад можна навести випадок у м. Дніпродзержинську Дніпропетровської області, де за замах на убивство родини пенсіонерів було затримано групу неповнолітніх осіб. «Замовив» стареньких онук. Як він сам пояснив слідчим, після звільнення помешкання його мати мала б під загрозою фізичної розправи переписати квартиру на нього, а вже від продажу житла 17-річний

хлопець сподівався придбати авто. Однак такий план «провалився»: з ножовими пораненнями пенсіонери потрапили до лікарні, де їх життя було врятовано, а проти співучасників злочину порушено кримінальну справу.

Важливо з'ясувати такі соціально-демографічні ознаки жертв похилого віку, як стать, вік, соціальне становище, освіта, сімейний стан. Статистична обробка вказаних даних розкриває функціональний зв'язок з фактом вчинення злочину¹¹. Проведене нами дослідження засвідчило, що серед потерпілих похилого віку виявилось 54 % чоловіків та 46 % жінок. При цьому слід наголосити, що структура потерпілих відрізняється залежно від вчинених щодо них злочинів. Так, жертвами убивств та заподіяння тілесних ушкоджень значно частіше (66 %) стають чоловіки похилого віку. Це, на нашу думку, можна пояснити тим, що чоловіки (в т.ч. й похилого віку) легше піддаються агресивним реакціям на зовнішні подразники, частіше вживають алкогольні напої та зав'язують сумнівні знайомства. Серед потерпілих від крадіжок, грабежів, розбоїв та шахрайств переважають жінки (69 %). Певною мірою цей факт можна пояснити подвійною слабкістю жінок похилого віку та підвищеною їх довірливістю. Аналізуючи структуру потерпілих досліджуваної нами категорії осіб, потрібно враховувати й той факт, що тривалість життя жінок довша; чоловіків похилого віку у суспільстві менше, ніж того ж віку жінок. Це, безумовно, є додатковим свідченням більшої віктимності чоловіків похилого віку.

Певний інтерес становить з'ясування вікової характеристики таких потерпілих. За нашими даними, найчастіше жертвами протиправних посягань стають особи у віці від 60 (жінки від 55) до 75 років (72 %). Має рацію О.В. Барсукова, яка, отримавши подібні результати, пояснює це більшою часткою таких осіб у структурі пізнього віку¹². До того ж, видається, вчинені щодо старих (у віці понад 75 років) злочини частіше є латентними. Із числа потерпілих похилого віку 82 % складають пенсіонери, решта – здебільшого робітники. Такі дані, зрозуміло, також мають певне віктимологічне значення, позаяк свідчать, що злочинці, які вчиняють діяння корисливої спрямованості, усвідомлюють, що їхня жертва живе на мізерну пенсію та все ж зважаються на злочин.

Важливим показником інтелектуального рівня потерпілих є їх освітній рівень. Він певною мірою пов'язаний з характером їхніх вчинків¹³. Ми отримали дані, що характеризують рівень освіти жертв похилого віку: 39 % потерпілих мають неповну середню освіту, або неграмотні, 53 % мають середню або середню спеціальну освіту і лише 8 % – особи з вищою освітою.

З'ясування сімейного стану потерпілих похилого віку також має важливе значення, оскільки відомо, що наявність сім'ї зазвичай виступає фактором, який стабілізує поведінку особи, зміцнює її соціально-рольові функції. Певною мірою це підтверджують отримані нами дані, згідно з якими у шлюбі перебуває лише 38 % потерпілих похилого віку. Зрозуміло також, що не будь-яка сім'я позитивно впливає на особу. Більше того, саме сім'я іноді є середовищем агресивної поведінки однієї особи, яка породжує поведінку іншої. Така сутічка, як відомо, подеколи завершується вчиненням злочину.

Стимулюючим злочинну поведінку особи може бути стан алкогольного сп'яніння потерпілого. Утім, з-поміж досліджених нами жертв, лише 8,5 % знаходились у нетверезому стані на момент вчинення щодо них злочинів. Отримана інформація дає змогу скласти віктимологічний портрет жертви похилого віку: це чоловік у віці 60 – 75 років, пенсіонер, з середньою чи середньою спеціальною

освітою, неодружений або ж вдівець, поведінка якого характеризується певними психофізіологічними особливостями (сповільненість рухів, обумовлена фізичною слабкістю, підвищена впертість, консерватизм, ригідність тощо).

Одержані дані дозволяють також стверджувати, що особи похилого віку є надзвичайно уразливими, а тому потребують посиленого захисту з боку суспільства та держави. Підвищена кримінальна відповідальність за злочини, вчинювані щодо таких осіб, на наш погляд, є справедливою та морально виправданою. Усвідомлюючи підвищену віктимність осіб похилого віку, все ж не можемо говорити про їх «вину», «вину потерпілого»¹⁴. Навіть тоді, коли поведінка жертви є негатиивною (провокуючою), все ж, видається, правильніше говорити не про вину потерпілого, а про його неправомірну поведінку, пов'язуючи її з відповідальністю особи, що заподіяла шкоду. В будь-якому разі вирішальна роль у вчиненні протиправного діяння належить самому злочинцеві, його особистим якостям та поведінці. Тому варто сказати бодай декілька слів про особу злочинця, що вчиняє суспільно небезпечні діяння щодо осіб похилого віку.

Більшість осіб, що вчинили злочини щодо цієї категорії осіб, – чоловіки (93 %). Питома вага жінок, засуджених за злочини щодо вказаної категорії потерпілих, становить всього 7 %.

Вік засуджених за вчинення злочинів щодо осіб похилого віку розподіляється наступним чином: 14–17 років – 3 %; 18–24 роки – 37,5 %; 25–29 – 21 %; 30–49 – 36 %; 50 і старше років – 2,5 %. Як бачимо, переважна більшість (97,5 %) злочинців мають вік до 50 років. При цьому найбільш криміногенними віковими групами виступають групи 18–24 і 30–49 років. Певними віковими особливостями характеризується вчинення різних злочинів. Так, за нашими даними, більша половина (52 %) засуджених за убивство осіб похилого віку – особи у віці 18–24 роки, 15 % – у віці 14–17 років, 17 % – у віці 25–29 років, решта – у віці 30–49 років. Майже 100 % засуджених за вчинення крадіжок у таких осіб вчиняється людьми у віці до 40 років. Найбільш криміногенна вікова група – від 18 до 24 (46 %) і від 30 до 39 років (33 %).

Вчинення злочинів проти осіб похилого віку значною мірою визначається низьким освітнім та культурним рівнем осіб, що їх вчиняють. 52 % таких злочинців мають неповну середню освіту, 48 % – середню чи середню спеціальну. Осіб із вищою освітою з-поміж них взагалі не виявилось.

Абсолютну більшість (85 %) засуджених за злочини щодо осіб похилого віку становлять особи, які ніде не працюють. Очевидно, що відсутність стабільних доходів спонукає їх на вчинення злочину. Сімейне становище осіб, що вчиняють злочини проти старих, характеризується наступними даними: 84 % з них не перебувають у шлюбі і лише 16 % одружені. Дослідження показало, що 34 % осіб, що вчинили розглядувані злочини, на момент вчинення злочину знаходились у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння. 41 % з них – раніше судимі, 59 % – вчинили злочин вперше.

Отже, особа, що вчинила злочин щодо особи похилого віку, характеризується такими соціально-демографічними ознаками: це чоловік у віці від 18 до 24 років або від 30 до 49 років, неодружений, ніде непрацюючий, з неповною середньою освітою, раніше не судимий.

Врахування віктимологічних особливостей особи потерпілого похилого віку є необхідною умовою розроблення ефективних заходів попередження злочинності щодо вказаної категорії осіб.

1. *Кримінологічна віктимологія* / За ред. проф. О.М. Джужі. – К., 2006. – С. 38.
2. *Ривман Д.В., Устинов В.С.* Віктимологія. – СПб., 2000. – С. 69.
3. *Кримінологічна віктимологія.* – К., 2006. – С. 116.
4. Там само. – С. 38.
5. Там само. – С. 319.
6. *Андрушко А.В.* Домашнє насилля щодо осіб похилого віку // Права людини у філософському, політологічному, соціологічному та правовому вимірах. Тези міжнар. наук.-практ. конф. – Х., 2008. – С. 156–158.
7. *Закалюк А.П.* Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3 кн. Кн. 1. – К., 2007. – С. 313–314.
8. Там само. – С. 314.
9. *Сидоренко Э.Л.* Отрицательное поведение потерпевшего и Уголовный закон. – СПб., 2003. – С. 50.
10. *Абельцев С.Н.* Личность преступника и проблемы криминального насилия. – М., 2000. – С. 169.
11. *Коган В.М.* Значение социально-демографических факторов для изучения причин преступности // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 22. – М., 1975. – С. 38–51.
12. *Барсукова О.В.* Старческая преступность и преступления против лиц пожилого возраста (Кримінологические и уголовно-правовые проблемы): Дисс. ... канд. юрид. наук. – Владивосток, 2003. – С. 91
13. *Сидоренко Э.Л.* Цит. праця. – С. 59.
14. *Франк Л.В.* Віктимологія и віктимность. – Душанбе, 1972. – С. 58.